

Політичний терор в Одесі у квітні-серпні 1919 року

У статті розглянуто політичний терор в Одесі, який у квітні-серпні 1919 р. здійснювали надзвичайні комісії й революційні трибунали, які діяли від імені радянської влади. На підставі газетних публікацій, у яких друкувалися списки розстріляних та вказувалися причини їхніх страт, встановлено хронологію масових розстрілів.

Ключові слова: надзвичайна комісія, червоний терор, революційний трибунал.

Усі політичні сили, які брали участь в боротьбі за владу в Україні в буремному 1919 році, тою чи тою мірою вдавалися до терору. Проте терор більшовицької влади, який дістав назву «червоного», став цілком відмінним явищем. Більшовики вдалися до насильства не лише як засобу покарання ворожих їм діячів, чи політичних організацій, а й проти цілих верств суспільства, існування яких визнавалося недоцільним (дворянство, духовенство, буржуазія, урядовці старого режиму, офіцерство, заможне селянство тощо) [1].

У квітні-серпні 1919 р., коли в Одесі вдруге було встановлено радянську владу, у місті «запанував планомірний, бюрократизований державний терор, процес арештів і знищення багатьох тисяч людей «ворожих класів», який здійснювали місцеві ЧК, міліція, радянські та більшовицькі партійні органи» [2].

Застосування радянською владою політики «червоного терору» в Одесі стало предметом дослідження І. Шкляєва [3]. Окремі фрагменти політики терору цього періоду знайшли своє відображення у книзі В. Файтельберг – Бланка і В. Савченка «Одесса в епоху войн и революций. 1914-1920» [4]. Найбільш цілісну картину політичного терору більшовицької влади подано у статті В. Савченка «Червоний терор на Одещині в період становлення радянської влади (1918-1920)», розміщеній у виданні «Реабілітовані історією. Одеська область», де, зокрема, наголошується, що «...протягом чотирьох місяців панування комуністичного режиму були розстріляні або замучені органами ЧК й ревтрибуналами не менше двох тисяч мешканців Одеси» [5].

Мета цього дослідження полягає в тому, щоб на основі матеріалів радянських періодичних видань відтворити різні аспекти політичного те-

рору більшовицької влади в Одесі у 1919 р., особливо такі крайні та бруральні його прояви як масові розстріли.

5 квітня 1919 р., вже в перший день встановлення радянської влади в Одесі, було утворено Одеську надзвичайну комісію (ОНК). Відразу в Одеській Раді робітничих депутатів розгорілися бурхливі дискусії між більшовиками та лівими есерами й анархістами з питання про створення надзвичайної комісії чи надзвичайної слідчої комісії [6]. Спочатку перемогла друга точка зору й було створено Тимчасову Надзвичайну слідчу комісію для боротьби з контрреволюцією й спекуляцією (далі – Комісія), яку очолили Карп, Матяш та Фарбер [7]. Відразу Комісія провела арешти колишніх міністрів різних «контрреволюційних» урядів, провокаторів та запідозрених у вбивствах комуністів. Протягом трьох днів було заарештовано 107 осіб (згодом 35 осіб було звільнено), серед яких, згідно з газетними повідомленнями, переважали агенти контррозвідки Добровольчої армії та військових частин генерала О. Гришина-Алмазова.

Після перших арештів до Комісії почала надходити інформація, що до сімей арештованих почали з'являтися невідомі особи та обіцяти за винагороду сприяти звільненню арештантів. Тому Комісія за підписом члена президії Карпа та секретаря Ю. Юр'єва оприлюднила заяву про те, що всі ці особи будуть розстрілюватися на місці [8].

Надзвичайна Комісія розмістилася в самому центрі Одеси, на Катерининській площі, в будинку професора медицини С. Левашова, де перед цим була розташована добровольча контррозвідка. Під час огляду будинку членами Надзвичайної слідчої комісії на горищі було знайдено тіло повішеної людини. На Стрілецькому полі було знайдено залишки трупа голови

обласного й загальноміського комітету партії комуністів І. Смирнова-Ласточкина, й тому першою справою комісії стало розслідування цього вбивства. У цій справі було заарештовано денікінського контррозвідника полковника Проніна та доктора Туміма (Тувіма), який утримувався разом з І. Смирновим-Ласточкиним на баржі (плавучій тюрмі в одеському порту) та, імовірно, був «підсадною качкою» [9]. Ф. Зінько, який у своїй книзі намагався відновити сторінки перших років роботи Одеської надзвичайної комісії, вказував, що Проніна було розстріляно [10]. Загалом, було знайдено тіла 14-ти жертв «добровольчої влади», похорони яких відбулися 17 квітня 1919 р. Тіло І. Смирнова-Ласточкина було відправлено до Києва, де жили його родичі.

Незабаром комуністична більшість Одеської Ради робітничих депутатів домоглася перейменування Комісії на Одеську Надзвичайну комісію для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією та саботажем (далі – ОНК). 9 квітня 1919 р. Виконавчий комітет Ради робітничих депутатів головою комісії обрав колишнього керівника обласної підпільної контррозвідки П. Онищенко [11], його першим заступником став Б. Северний (Б. Юзефович) та заступником А. Пузирьов [12]. Після доповіді комісара юстиції Виконком ухвалив рішення про те, що смертний вирок може бути винесено лише одноставним голосуванням колеги комісії.

На початковому етапі діяльності ОНК відбувалось її організаційне оформлення згідно зі структурою місцевих губернських НК зразка 1919 р. В УСРР у губернських НК було організовано відділи, як-от: секретно-оперативний, юридичний, інструкторський, комендатура й допоміжні підрозділи. Голова, його заступник й секретар комісії становили президію НК [13]. Серед перших нормативних актів ОНК був декрет про впорядкування справ щодо осіб, які утримувалися під вартою, та наказ, який встановлював дні (неділя й середа) отримання арештантами передач від родичів. За порушення цього наказу і родичі, і червоноармійці мали бути віддані до Ревтрибуналу [14].

8 квітня 1919 р. одеська газета «Известия» надрукувала постанову президії Виконавчого комітету Одеської Ради робітничих депутатів про накладання на буржуазію Одеси контрибуції у сумі 500 млн. рублів. Контрибуцію слід було

внести не пізніше 12 години 12 квітня, причому до 12 години 10 квітня 1919 р. мали бути внесені 300 млн. рублів. До речі, станом на 24 квітня 1919 р. було зібрано лише 7 млн рублів.

17 квітня 1919 р. в тій же газеті виходить знакова публікація під назвою «Про тверду владу», у якій обґрунтовано необхідність проведення владними структурами масових розстрілів. Автор статті застерігав читачів не сприймати за слабкість влади той факт, що до цього часу ще не розстріляно жодного «негідника», не підвищено жодного бандита, які ухилялися від сплати контрибуції. Ця публікація містила цитату, яка свого часу була оприлюднена С. Мельгуновим і в якій йшлося про те, що розстріл кількох десятків «цих негідників та дурнів», дасть змогу зрозуміти всім, що «влада у нас тверда» [15].

Поява цієї публікації саме тоді радше, не була випадковою. Адже саме в ці дні почалися масові розстріли заарештованих. 4 травня 1919 р. ті самі «Известия» під рубрикою «Деятельность Чрезвычайной комиссии» опублікували список розстріляних осіб у другій половині квітня 1919 р. згідно з постановою Одеської Надзвичайної комісії для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією й злочинами за посадою. Постанову підписали голова ОНК Онищенко, члени Веніамін, Меламед, Южний, секретар «Михаил» (М. Грінберг). І. Бунін у своїх спогадах вказує дату публікації списку – 21 квітня. Це пояснюється тим, що противники більшовиків не визнавали перехід на новий стиль, який відбувся 1 лютого 1918 р., і продовжували жити за старим. Це стосується і переведення годинникової стрілки вперед, коли ще був світлий день, а на годиннику була вже ніч [16].

Список жертв містить прізвища, імена, по-батькові 26-ти осіб (серед яких було три жінки), з вказівкою підстав їхнього розстрілу. З цього газетного числа, яке зберігається в Одеській науковій бібліотеці ім. М. Горького, хтось колись вирізав інформацію про 4-х осіб, імена яких можна дізнатись з видання «Красный террор в годы гражданской войны», але без вказівки підстав їхнього розстрілу або з вердиктом: колишній офіцер, колишній поліцеймейстер тощо [17].

Більшість звинувачень були стандартного характеру: за членство у «Союзе русского народа», за належність до Добровольчої армії та за шпигунство на її користь, за належність до контрре-

волюційних й монархічних організацій. Окремі звинувачення висувалися стосовно хижаської та лихварської діяльності, яка призвела до злиднів та загибелі від злиднів й голоду багатьох сотень робітників та їхніх сімей. Також були звинувачення щодо видачі комуністів добровольчій та французькій владі, внаслідок чого багато з них було розстріляно.

Показово, що цей список починався з «колишнього політичного комісара» одного з радянських полків, якого звинуватили у контрреволюційній антирадянській та погромній агітації у приміщенні радянської установи. І в подальшому списки розстріляних містили прізвища діячів радянської влади, були навіть окремі камери для радянських працівників, у тому числі й чекістів. Вже в липні 1919 р., після офіційного оголошення політики червоного терору й прийняття відповідної резолюції на I-му Одеському губерніальному з'їзді рад робітничих і селянських депутатів, автор публікації у газеті «Боротьба» заявляв, що «нищити треба не тільки явних відвертих ворогів, а й, може, найбільш рішуче, оту всю сволоту, тих шкурників і провокаторів, що присмокталися до нас і лезять, перефарбувавшись у наші кольори, бо цей потайний ворог підточує нас при самому корені і набагато шкідливіший, ніж відвертий ворог. Всі вони мусять покуштувати червоного терору» [18].

Список, зокрема, містить ім'я Н. Родзевич, яка була вдовою колишнього голови «Союзу русского народа» М. Родзевича, та П. і М. Гончарових, які були батьками Н. Родзевич. Підставою їхнього арешту стало те, що студентська радянська дружина на підвір'ї штабу цього союзу розкопала арсенал зброї та склад погромної літератури [19]. До речі, ще М. Матяш за дорученням ОНК звільнив 51 робітника з Михайлівського й Херсонського комісаріатів, які були затримані добровольчим командуванням за зберігання зброї.

Історія з цим списком, а саме щодо М. Левитського, знайшла своє продовження. Так, в архіві Гуверовського інституту у колекції С. Мельгунова зберігається лист генерала Ф. Ростовцева з проханням опублікувати матеріали про М. Левитського, які доводять його невинуватість. Згідно з відомостями Ф. Ростовцева, М. Левитський був селянського походження, військовим топографом, та писав опові-

дання про сибірських золотошукачів до одеського журналу, який і видавав. Його переплутали з іншим Левитським, який був дописувачем «Киевлянина», звинуватили у чорносотенстві й за це розстріляли [20].

Широковідомою є реакція на цей розстрільний список І. Буніна: «Давеча прочитал про этот расстрел двадцати шести как-то тупо. Сейчас в каком-то столбняке. Да, двадцать шесть, и ведь не когда-нибудь, а вчера, у нас, возле меня. Как забыть, как это простить русскому народу?». Також Бунін процитував статтю з цього номера «Известий» про те, «что «работа» в одесской чрезвычайке «налаживается», что «работы вообще много» [21]. Далі в цій газетній публікації йшлося про те, що співробітник цієї газети разом з головою НК відвідав камери з арештантами, де зустрів генерала О. Рогозу, колишнього військового міністра уряду гетьмана П. Скоропадського, не менш відомого генерала Безрадецького та інших відомих осіб.

У цьому газетному матеріалі містилося попередження: «у сьогоднішньому номері нашої газети вміщено список розстріляних НК, але багато їх ще гуляє на свободі та незабаром черга дійде і до них». Це стосувалося, зокрема й осіб, які своєчасно не внесли контрибуцію. Справи таких осіб передавалися з комендатури до ОНК. Ті ж особи, які не тільки не сплатили контрибуцію, а ще й переховувалися, мали бути розстріляні за постановою Комісії з обкладання буржуазії. Справи осіб, які їх переховували, передавались до ревтрибуналу [22]. Вже в часи червоного терору було розстріляно купця, члена правління Одеського міського караїмського благодійного товариства С. Кальфу, хоч він і вніс контрибуцію у сумі 300 тис. рублів [23].

7 травня 1919 р. у Єлисаветграді отаман та «червоний» комбриг Н. Григор'єв підняв антибільшовицьке повстання. 11 травня в Одесі на Великому Фонтані проти радянської влади повсталася Перша Білоруська радянська бригада, якою командував колишній офіцер царської армії Бем. Але вже наступного дня повстання було придушено, Бема та ще одного офіцера, за вироком Воєнно-революційного трибуналу, було розстріляно, ще трьох офіцерів було засуджено до десяти років каторги. Лише повстанцям Першого селянського полку, яким командував Козаков, вдалося залишити межі міста й дійти до Ананьєва. Під час цих подій повстанці влашту-

вали єврейський погром, внаслідок чого понад 20 осіб було вбито [24].

Репресивна діяльність каральних органів радянської влади не могла не викликати зворотньої реакції, де жертвами вже ставали представники цих органів. Так, під час подій на В. Фонтані було вбито секретаря Ревтрибуналу Горського, справжнє ім'я С. Роніс, та 12 міліціонерів Велико-Фонтанського району [25]. Згодом загинув Полатовський (помічник коменданта ОНК), який до переведення до Одеси працював у Надзвичайних комісіях різних міст РСФСР та УСРР. Вбивства «надзвичайників» та інших представників радянської влади були таким самим звичним явищем, як і масові розстріли. Це був час, коли людське життя нічого не вартувало [26].

22 травня 1919 р. під рубрикою «Місцеве життя» одеські «Известия» опублікували «Список контрреволюціонерів, розстріляних ОНК за першу половину травня», який нараховував п'ять осіб та був підписаний секретарем «Михаилом». Першу позицію у цьому списку посідав О. Александров-Скавинський, якого обвинувачували у зраді радянської влади, «яка відбилася в тому, що він підписав ультиматум про здачу виконкому м. Одеси». Також він обвинувачувався у причетності до вбивств на Великому Фонтані та у хабарництві під час виконання обов'язків завідувача агентурно-інспекторського відділу ОНК.

Наступним у списку був С. Комірний, який у березні-травні 1918 р. був крайовим комісаром Центральної Ради та Гетьманської держави на Херсонщині. Публікації в «Известиях» мали ще одну особливість, там було вміщено матеріали щодо окремих осіб, які стали жертвами ОНК. Напередодні в цій газеті було опубліковано обвинувальний акт у справі С. Комірного, якого було звинувачено у переслідуванні більшовиків та контрреволюційності. В цьому акті йшлося про те, що у березні 1918 р. у місті почались арешти, які проводила австрійська фельджандармерія, яка водила арештованих вулицями міста зі зв'язаними дротом руками. «Згідно з власним зізнанням» провина С. Комірного була в тому, що він «прибув до Одеси передусім для налагодження взаємовідносин з австро-німецьким командуванням та для залагодження непорозумінь, які могли виникати», та «не припинив ці арешти» [27].

22 травня 1919 р. газета «Известия», крім розстрільного списку, опублікували статтю, у якій обґрунтовано необхідність подальшої діяльності Надзвичайної Комісії. Автор цієї публікації закликав до знищення вождів контрреволюції та їхніх агентів, до ліквідації всіх їхніх організацій.

Одну з таких організацій викрив особливий відділ штабу III-ї Української радянської армії. Існує два джерела щодо справи «Русского народно-государственного союза»: газетний матеріал та спогади Ф. Фоміна, який на той час обіймав посаду начальника особливого відділу штабу цієї армії. Газета «Известия» повідомляла, що слідством було встановлено, що під час перебування в Одесі добровольців й Антанти цей монархічний союз жорстоко розправлявся з робітничим населенням, слугуючи розшуковим апаратом для добровольців. Відповідно, за вказівкою членів цього союзу, було розстріляно й піддано жорстоким тортурам десятки робітників й революціонерів Одеси й робітничих околиць. Твердилося, ніби, вже після встановлення радянської влади в Одесі союз продовжував свою діяльність, підтримував зв'язки з Добровольчою армією, випускав прокламації погромного характеру й на вербував нових 300 членів. Під час обшуку у товариша голови союзу В. Качановського було знайдено печатки, відозви погромного характеру, агітаційні листки тощо, які були випущені уже під час існування в Одесі радянської влади. «У зв'язку з явною активною діяльністю членів союзу, яка загрожувала спокою мирного населення й закріпленню завоювань революції, постановою Військово-революційного трибуналу вказаним особам було винесено вирок про розстріл», – таким був вердикт слідства. Тут же містився розстрільний список, який нараховував 16 осіб [28].

Ф. Фомін подав трохи іншу версію тих подій. Після арешту Крупенського, у будинку якого розмістився особливий відділ, було опрацьовано документи цього Крупенського й прийнято рішення провести обшук у професора І. Яворського та вчителя гімназії І. Дусинського. Обшук у І. Яворського нічого не дав, а от у І. Дусинського було знайдено статут «Русского народно-государственного союза», чисті бланки членських квитків тощо. Далі Ф. Фомін розповідає, що під час слідства І. Яворський і І. Дусинський зізна-

лися в тому, що цей союз мав зв'язки з іншими монархічними організаціями міста, переслідував мету об'єднання зусиль цих організацій для захоплення влади у місті на випадок висадки денікінського десанту з моря, мав уже заготовлені списки всіх комуністів та їхніх сімей, всіх, хто активно співпрацював з радянською владою і, нарешті, було навіть сформовано делегацію, яка мала з хлібом і сіллю зустрічати командування Добровольчої армії. Завершує цю частину спогадів Ф. Фомін словами про те, що «після ліквідації цієї монархічної організації нам вдалося виявити в Одесі ще дві – «Союз двуглавого орла» та «Союз Михаїла-архангела»». Що означала «ліквідація», «старий чекіст» не уточнив [29].

6 червня 1919 р. газета вже з новою назвою «Известия Одесского Совета Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов» опублікувала список розстріляних Одеською губернською Надзвичайною комісією (ОГНК) за другу половину травня 1919 р. Список нараховував загалом 12 осіб та містив традиційні звинувачення у діяльності контрреволюційних та монархічних організацій. Життя динамічно змінювалося, тому виникли нові підстави для страт. Зокрема, за свідомий заклик до повалення радянської влади, за звеличення «бандита Григор'єва» та його контрреволюційних виступів проти радянської влади, за заклик до надання допомоги Н. Григор'єву, за агітацію проти радянської влади й таємний продаж самогонки «якою спюювали народ для темної мети» тощо. До речі, радянська влада в особі Одеської Ради робітничих депутатів ще на початку квітня 1919 р. сама звеличувала «визволителя Одеси» Н. Григор'єва

Цей список підписали голова ОНК П. Онищенко та секретар «Михаїл». Але вже 4 червня 1919 р. Одеський губернський виконавчий комітет Ради робітничих депутатів видав мандат на виконання обов'язків голови ОГНК К. Калениченку (Саджая), який приступив до виконання цих обов'язків 6 червня, про що він видав відповідний наказ [30]. І. Шкляєв з цього приводу наголошував, що «за два перші місяці своєї роботи одеські чекісти не змогли перейти до загальнодержавної практики «червоного терору». За що, власне, і було зміщено перше керівництво ОНК». Якщо враховувати діяльність Тимчасової надзвичайної слідчої комісії, то це було друге

керівництво. Заступником К. Калениченка став С. Реденс, головою одеської залізничної НК – В. Безсонов [31].

Після свого призначення К. Калениченко видав наказ з попередженням про те, що «білогвардійці й чорносотенці будуть негайно арештовуватися й нещадно розстрілюватися як контрреволюціонери» за ведення агітації проти радянської влади. А один з номерів газети «Известия» вийшов під гаслом: «За поширення провокативних чуток буде найсуворіше покарання, аж до розстрілу».

22 червня 1919 р. одеські «Известия» опублікували новий список розстріляних згідно з постановою Одеської губернської надзвичайної комісії вже за підписом голови ОГНК К. Калениченка та секретаря «Михаїла». Цей список нараховував 11 осіб та містив такі новації, як умовний розстріл для вагітної жінки та неповнолітнього. Серед звинувачень цього списку звертає на себе увагу звинувачення у знущанні над політичними ув'язненими, яке виражалось у образі лайкою, за побиття ув'язнених комуністів з метою здобуття недостовірних показів. З'являється у списку й коротка характеристика -вирок – колишній пристав. Ці списки також містили імена осіб, яких обвинувачували у збройних нападах, грабунках, вбивствах, підроблянні грошових знаків тощо.

Під час революційних подій 1917-1921 рр. криміногенна ситуація в Одесі була напруженою, ще складнішою вона стала 1919 р. Тому керівництво ОГНК ухвалило рішення розпочати енергійну боротьбу з бандитизмом та розглядати його як контрреволюційну діяльність, яка підриває престиж радянської влади. Щодо затриманих грабіжників почалося проводитися прискорене слідство, екстрені засідання колегії ОГНК відразу виносили та виконували вироки, які, переважно, передбачали розстріл [32].

Наприкінці червня 1919 р. відбувся пленум Одеської Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, у роботі якого взяв участь народний комісар з військових справ УСРР М. Подвойський, який офіційно повідомив про захоплення Харкова, Полтави, лівобережної частини Катеринослава військами Добровольчої армії. Реакцією на ці події став пункт резолюції пленуму, у якому містився заклик «посилити червоний терор проти контрреволюції, яка піднімає голову» [33].

4 липня 1919 р. відбулось засідання губвиконкому, якому передувало засідання президії виконкому, парткому й окрвоєнкому. Підсумком цих засідань стало утворення Ради Оборони як найвищого військово-політичного органу. Але ще напередодні всіх цих засідань було ухвалено рішення Раднаркому УСРР про створення цього органу зі вказівкою його персонального складу, до якого мали увійти І. Клименко, Б. Краєвський, Я. Гамарник. Самостійним рішенням губвиконкому стало прийняття постанови про створення Верховного військово-революційного трибуналу з правами, ширшими від будь-яких надзвичайних комісій. Згодом його було перейменовано на Надзвичайний Революційний Трибунал. Всі ці заходи були реакцією на наступ армії Денікіна.

Наступного дня «Известия» надрукували список страчених 12 осіб, де навпроти прізвищ професора С. Левашова та колишнього військового міністра гетьманського уряду О. Рогози вперше містився припис – «на основі червоного терору». До речі, це був перший випадок, коли не було вказано ім'я та по батькові цих осіб. До цього часу імена і часто по батькові навіть обвинувачених у кримінальних злочинах наводили повністю. Серед інших жертв цього списку п'ять осіб обвинувачувались у бандитизмі й вбивстві, інші особи – за участь у румунській охоронці й видачу румунських революціонерів, за видачу австро-німецькій владі робітників, які були за підозрювані у більшовизмі та розстріляні цією владою.

Про арешт професора С. Левашова, який відбувся 23 червня, газета «Известия» повідомила 25 червня, присвятивши цій події окрему публікацію, у якій, зокрема, повідомлялось, що С. Левашов був відомий всій Російській імперії своєю чорносотенною діяльністю, яка проявлялася в тому, що він, після придушення революції 1905 р., «оточив себе зграєю монархістів», розпочав переслідувати ліберальну професуру. С. Левашов також обвинувачувався у переслідуванні колишнього ректора Новоросійського (Одеського) університету І. Занчевського та проректора Васьковського за їх сприяння залученню студентів до політичної боротьби [34].

Цей список містив також прізвище колишнього співробітника ОГНК М. Грайцера, якого було розстріляно «за провокацію й дискредитацію радянської влади». Ще 18 червня 1919 р.

газета «Известия» повідомила про розкриття контрреволюційної організації, яка базувалась на одній з дач на Французькому бульварі. Але після слідства було встановлено, що цю справу сфабрикував сам М. Грайцер, щоб довести свою спроможність працювати в ОГНК. У підсумку йому було винесено смертний вирок, а понад 30 заарештованих осіб було відпущено та ще й висловлено було їм вибачення, як про це повідомляла газета [35]. Цій справі Одеська Надзвичайна комісія надала великого розголосу для того, щоб продемонструвати видимість справедливості у діяльності цієї комісії.

Наступною жертвою червоного терору став Б. Штейнгель, син барона та «багатія» Ф. Штейнгеля. Про його страту газета повідомила 10 липня, він був десятим та останнім у черговому списку. Неповні відомості з цього списку були оприлюднені виданням «Красный террор в годы гражданской войны».

«Известия» також помістили окрему публікацію, у якій детально було описано хід розслідування «справи барона Штейнгеля». Публікація повідомляла, що барона було заарештовано відразу після відновлення в Одесі радянської влади, що слідством було встановлено активну участь Б. Штейнгеля у перемовинах між Директорією УНР та французьким командуванням в Одесі. «У своєму заключному слові слідчий ОНК вказав, що Штейнгель являє собою досить значиму фігуру у самостійницькому русі, який вилився у петлюрівщину, що в основі його переговорів були найрішучіші наміри стосовно більшовицького руху», – таким був вердикт слідства [36].

Збірник «Красный террор глазами очевидцев» передрукував спогади К. Алініна (вірогідно псевдонім) за назвою ««ЧЕКА». Личные воспоминания об Одесской чрезвычайке. С портретами жертв ЧК», які було надруковано в Одесі 1919 р. Сторінки цього збірника доносять до читача сцени з останніх днів життя чи скоріше існування в'язнів камер одеської НК. Один епізод цього збірника передає момент, коли барон Штейнгель усвідомив, що наближається остання мить у його житті. Свідок страти барона згадував: «Я підійшов до вікна. Барона Штейнгеля вивели на подвір'я. На одну мить барон зупинився й здійняв очі догори. Наші погляди зустрілися. В його очах я побачив тривожне передчуття. Коли матрос, який його супроводжував, зупинився біля підвалу, барон відразу напру-

жився. І раптом жакливе усвідомлення істини охопило його. Голова якось похилилася, він схопився однією рукою за волосся, іншою за груди й зник у дверях рокового підвалу. Оглушливо заторохтіла вантажівка, яка все ж таки не змогла приглушити сухий звук револьверного пострілу...» [37].

11-13 липня 1919 р. в Одесі проходив Перший губернський з'їзд рад робітничих і селянських депутатів. Ще напередодні з'їзду було повідомлено, що на ньому буде прийнято резолюцію про червоний терор. Обіцянка була виконана, і на третій день роботи з'їзду один з делегатів після розповіді про жахи білого терору почав наполягати «на оголошенні червоного терору у найширшому масштабі». Оратор вніс на розгляд з'їзду резолюцію, яка, не зустрівши заперечення, стала вважатися прийнятою. Зміст цієї резолюції був таким: «1-й Губерніальний з'їзд рад робітничих і селянських депутатів не може не висловити свого обурення тими жахами, які виявляють банди білих у захоплених областях. З'їзд вимагає від Ради Оборони і Надзвичайної Комісії відповісти на виклик білих червоним терором. За кожен голову робітника й селянина мусять бути знищені сто голів ворогів робітничо-селянської влади. Немає місця в Радянській державі ворогам соціалістичної революції. Хто проти влади робітників і селян, той за бандита Денікіна й мусить бути зметеним з лиця землі. Нема жалю бандитам і всесвітнім хижакам! Хай живе Червоний терор!» [38].

Без остаточної й офіційної ухвали цієї резолюції вночі проти 13 липня 1919 р. відбувся черговий масовий розстріл. На жаль, у сховищах Одеської наукової бібліотеки ім. Горького відсутні номери 85 та 86 газети «Известия» за 13 і 14 липня, тому у цьому випадку можна послугуватися лише списком розстріляних з видання «Красный террор в годы гражданской войны», відомості якого були неповними й неточними (скажімо, прізвище генерала М. Ебелова мало написання Ебедов). Цей список нараховував 30 осіб, де переважно містилось формулювання «як контрреволюціонер і монархіст», а також «колишній пристав», «полковник», «поручик», «поміщик» тощо [39].

До розстрілів долучився й Надзвичайний Революційний Трибунал, який почав карати за всі випадки непокори радянській владі, за невиконання її наказів.

Ревтрибунал звітував, що за перший тиждень своєї діяльності було розстріляно декілька командирів, які не виконали бойових наказів. Зокрема, повідомлялось, що 7 липня 1919 р. було розстріляно командира 8-го кавалерійського дивізіону Василевського [40].

Вночі проти 16 липня 1919 р. згідно з постановою Одеської губернської Надзвичайної комісії було розстріляно чотирьох представників місцевої крупної буржуазії у відповідь на «білий терор», який, ніби, був оголошений «білогвардійськими бандами» у містах Харкові та Катеринославі.

До речі, щодо «білого терору». Ще за 24 червня 1919 р. одеська газета «Известия» одну біля одної помістила дві замітки під назвами «Червоний терор. Харків» та «Розправа денікінців над робітниками. Харків». Перша замітка повідомляла про те, що червоний терор втілюється в життя та відповідно до наказу «надзвичайки» розстріляно багато контрреволюціонерів: колишніх генералів, поручиків, жандармів, розшукових агентів й чиновників з особливих доручень. Друга – наводила свідчення робітників, які втекли зі Слов'янська, про те, що денікінці після захоплення міста вчинили там криваву розправу над сім'ями робітників й радянських службовців, які звідти втекли. Про результати цієї розправи повідомлялось те, що було повішено 73-річного артиста. Безумовно, питання білого терору потребує свого окремого дослідження. Адже «без ґрунтового порівняльного аналізу, без хронологічних і статистичних зіставлень» [41] неможливо встановити істину.

На виконання положення «Про червоний терор щодо всіх ворогів радянської робітничо-селянської влади УСРР» вночі проти 17 липня 1919 р. було розстріляно 16 осіб, серед яких був Х. Матвеев, колишній міський голова м. Миколаєва, «як контрреволюціонер, монархіст та ворог влади трудящих та їх революції, який у чорні дні реакції Миколи-кривавого у 1905-1908 роках належав до тієї реакційної частини суспільства, на яку опиралась згряя царських реакційних міністрів-душителів руської революції 1905 року». Також у цю ніч було розстріляно осіб з формулюваннями «як бандит», «як аферист», «колишній капітан».

Після цих розстрілів у газеті «Боротьба», яка була органом Окружного комітету Української партії соціалістів-революціонерів (комуністів)

Херсонщини й Таврії, було надруковано редакційну статтю, у якій було названо червоний терор єдиним радикальним засобом, який здатний «внищити, або принаймні загнати назад у нори знахабнілу без міри контрреволюцію». «Лютий червоний терор! Гільйотина! Пролетаріат повинен показати, що він не жартує, що зараз влада в руках не кволої слинявої демократії, а в мозолистих руках, що звикли до впертої боротьби, до важкої праці», – таким був висновок редакції цієї статті. Така невтомна праця «на смерть всім ворогам», на думку редакції, мала утворити «міцний ґрунт, на якому буйно розростеться посаджена нашими руками квітка – порятунок людськості – соціалізм» [42].

Наступний масовий розстріл відбувся вночі проти 27 липня 1919 р. Серед розстріляних було дев'ять матросів з Чорноморського матроського революційного полку матроса Стародуба, який відмовився виконувати накази радянської влади. Після придушення повстання полк було терміново відправлено на «петлюрівський фронт» [43]. Список розстріляних, у якому були імена 31 особи, опубліковано у виданні «Красный терор в годы гражданской войны», газета «Боротьба» оприлюднила імена розстріляних з детальною інформацією про підстави страти, але без імен дев'яти матросів [44].

Політика радянської влади, в тому числі масові розстріли, призвели до заворушень робітників одеського суднобудівного заводу РТПіТ (Російське товариство пароплавання та торгівлі), яких згодом підтримали робітники залізничних майстерень. На мітинг, який відбувся всупереч наказу виконкому й окрвоєнкому щодо заборони зборів та мітингів, зібралося понад три тисяч робітників РТПіТ. З вимогою розійтися на мітинг прибули представники виконкому Одеської Ради робітничих депутатів, але їх було заарештовано, а одному з них навіть було завдано побоїв. Коли стало зрозуміло, що ситуація виходить з-під контролю, для розгону мітингу було направлено військо. Як писав в «Известиях» член губпарткому А. Верхотурський, хоч «мітинг розігнали, декого заарештували», але «контрреволюція торжествувала, авторитет влади значною мірою було підірвано» [45].

Після заворушень на заводі РТПіТ губвиконком за підписом його голови І. Клименка звернувся до всіх робітників міста з відозвою, у якій було звинувачено правих есерів, меншовиків й

анархістів та «агентів Денікіна» у тому, що вони підбурювали робітників до виступів проти радянської влади. Губвиконком в особі І. Клименка попереджав як «всіх ворогів Робітничо-Селянської влади», що «меч червоного терору каратиме всіх, хто прямо, або посередньо робить заколоти поміж робітників і селян, які йдуть на останню бійку з всевітнім хижацтвом», так і робітників, щоб вони не піддавались на провокації ворогів. Президія губвиконкому створила комісію на чолі з Г. Ачкановим, яка мала провести розслідування цих подій, виявити та передати до суду трибуналу тих, хто закликав робітників висунути владі ультиматум. Комісія мала з'ясувати, хто винен у «фізичному замаху» на членів губвиконкому Доненка й Савельєва [46].

Виступ робітників заводу РТПіТ не зупинив страти в Одесі, розстріли продовжували відбуватися як мінімум два рази на тиждень майже до останнього дня радянської влади у місті. Але після цих виступів робітників газета «Известия» списки розстріляних вже не публікувала. Натомість в газеті «Одесский коммунист» було надруковано список зі 131 особи, яких 10 та 11 серпня було звільнено з-під арешту. Звільнення відбулося згідно з постановою колегії ОГНК, у якій вказувалося, що заарештовані звільнялися за відсутності складу злочину, недоведення їхньої провини та «у зв'язку зі зверненням профспілок, робітників та селян» [47].

Після того як радянська влада залишила Одесу, у місті відновився випуск багатьох газет, які почали регулярно друкувати інформацію про жертви червоного терору. Зокрема, газета «Одесский листок» від 15 серпня 1919 р. (вказуючи дату свого виходу за старим стилем), повідомляла, що на III-у християнському цвинтарі Одеси було піднято з могил сім трупів євреїв, після впізнання яких було з'ясовано, що це М. Єлик, І. Монозон, Я. Зусович, Камінер, Бурштейн, Мацер та Бочаров з Петрограду. На початку вересня 1919 р. було оприлюднено список жертв «НК», який нараховував 9 осіб. Серед них був П. Федоренко, віком 18 років, син генерала В. Федоренка, якого було розстріляно вночі проти 13 липня 1919 р. Газети й надалі продовжували публікувати імена жертв більшовицького терору.

Прокурор окружного суду Б. Кондратьєв доручив судовому слідчому з особливо важливих

справ негайно приступити до слідчих дій щодо вбивств та розстрілів ОГНК, щоб зібрані матеріали передати до спеціальної судово-слідчої комісії, яку передбачалось створити найближчим часом. Першими кроками слідства став пошук поховань жертв червоного терору, одне з яких було знайдене у каменярні с. Крива Балка [48]. Також було розкопано поховання жертв червоного терору в Олександрійському парку, на Стрілецькому полі тощо [49].

Таким чином, каральні органи радянської влади в Одесі у 1919 р. здійснюючи масові розстріли та публікуючи списки жертв, не тільки фізично знищували своїх противників, а й цим самим чинили психологічний терор та демонстрували одеситам недопустимість самої думки про організацію спротиву цій владі.

Джерела та література

1. Політичний терор і тероризм в Україні XIX-XX ст. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 124.
2. Савченко В. А. Червоний терор на Одещині в період становлення радянської влади (1918-1920) // Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша. – Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. – С. 22.
3. Шкляев И. Н. История Одесской ГУБЧК. 1917-1922 гг. Монография / И. Н. Шкляев. – Одеса: Студия «Негоциант», 2002. – 104 с.
4. Файтельберг-Бланк В. Р., Савченко В. А. Одесса в эпоху войн и революций. 1914-1920 / В. Р. Файтельберг-Бланк, В. А. Савченко. – Одеса: Изд-во «Optimum», 2008. – 336 с.
5. Савченко В. А. Вказ. праця. – С. 24.
6. Шкляев И. Н. Вказ. праця. – С. 43.
7. Известия Одесского Совета рабочих депутатов. – 1919. – 8 апреля.
8. Там само. – 10 апреля.
9. Шкляев И. Н. Вказ. праця. – С. 43.
10. Зинько Ф. З. Кое-что из Одесской ЧК / Ф. З. Зинько. – Одеса: 1998. – С. 10.
11. Известия Одесского Совета рабочих депутатов. – 1919. – 11 апреля.
12. Шкляев И. Н. Вказ. праця. – С. 43.
13. Там само.
14. Известия Одесского Совета рабочих депутатов. – 1919. – 17 апреля.
15. Мельгунов С. П. Красный терор в России: 1918-1923 / С. П. Мельгунов. – М., 1990. – С. 49.
16. Бунин И. А. Окаянные дни: Из дневника писателя / И. А. Бунин. – Одесса: «Маяк», 1991. – С. 19.
17. Красный терор в годы гражданской войны: по материалам Особой следственной комиссии по расследованию злодеяний большевиков / Редактор-составитель Ю. Г. Фельштинский. – Лондон, 1992. – С. 245.
18. Боротьба. – 1919. – 18 липня.
19. Известия Одесского Совета рабочих депутатов. – 1919. – 23 апреля.
20. Красный терор глазами очевидцев / составл., предисл., комментарии С. В. Волкова. – М.: «Айрис-пресс», 2013. – С. 104-105.
21. Бунин И. А. Вказ. праця. – С. 18.
22. Известия Одесского Совета рабочих депутатов. – 1919. – 8 мая.
23. Боротьба. – 1919. – 27 липня.
24. Файтельберг-Бланк В., Савченко В. Вказ. праця. – С. 171.
25. Известия Одесского Совета рабочих депутатов. – 1919. – 15 мая.
26. Зинько Ф. З. Вказ. праця. – С. 8-9.
27. Известия Одесского Совета рабочих депутатов. – 1919. – 8 мая.
28. Там само. – 16 мая.
29. Фомин Ф. Записки старого чекиста / Ф. Фомин. – М.: Политиздат, 1964. – С. 65-66.
30. Известия Одесского Совета Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов. – 1919. – 6 июня.
31. Шкляев И. Н. Вказ. праця. – С. 48, 49.
32. Известия Одесского Совета Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов. – 1919. – 20 июня.
33. Там само. – 28 июня.
34. Там само. – 25 июня.
35. Там само. – 5 июля.
36. Там само. – 3 июля.
37. Красный терор глазами очевидцев. – С. 142.
38. Боротьба. – 1919. – 16 липня.
39. Красный терор в годы гражданской войны. – С. 284-285.

40. Известия Одесского Совета Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов. – 1919. – 10 июля.

41. Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ-ХХ ст. – С. 168.

42. Боротьба. – 1919. – 18 липня.

43. Файтельберг-Бланк В. Р., Савченко В. А. Вказ. праця. – С. 191.

44. Боротьба. – 1919. – 27 липня.

45. Известия Одесского Губернского Исполнительного Комитета Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов и Одесского Совета Рабочих и Красноармейских Депутатов. – 1919. – 29 июля.

46. Боротьба. – 1919. – 30 липня.

47. Одесский коммунист. – 1919. – 12 августа.

48. Одесский листок. – 1919. – 22 августа (4 сентября).

49. Файтельберг-Бланк В. Р., Савченко В. А. Вказ. праця. – С. 179.

Александр Шишко

Политический террор в Одессе в апреле-августе 1919 года

В статье рассмотрено политический террор в Одессе, который у апреле-августе 1919 г. осуществляли чрезвычайные комиссии и революционные трибуналы, которые действовали от имени советской власти. На основе газетных публикаций, в которых печатались списки расстрелянных с указанием причин их казней, установлено хронологию массовых расстрелов.

Ключевые слова: *чрезвычайная комиссия, красный террор, революционный трибунал.*

Oleksandr Shyshko

Political terror in Odessa april-august 1919

The article is concerned with political terror in Odessa, which was executed in April-August 1919 by the emergency committees and revolutionary tribunals, which acted on the behalf of the Soviet authority. The chronology of mass killings is discovered basing on newspaper publications of lists of the executed and their sentences.

Key words: *emergency committee, red terror, revolutionary tribunal.*